

Kutadgu Bilig Dizinindeki Bir Kelime Hakkında IV: *Emdi* ‘Şimdi’ Üzerine

Erdem UÇAR¹

ÖZET

Eski Türkçenin bütün dönemlerinde ve birçok metninde görülen ‘şimdi’ anlamındaki *amti*, *Kutadgu Bilig* neşrinde ince sıradan *emdi* şeklinde okunmuştur. *Kutadgu Bilig* dizinine göre, KB neşrinde *emdi* toplam 304 kez geçmektedir. *Kutadgu Bilig*’in Arap harfli Kahire ve Fergana yazmalarında kelimenin imlâsı *AMDY* (elif+mim+dal+ye) şeklindedir. Kelimenin *Kutadgu Bilig* ve *Dîvānu Lugāti’t-Türk* neşrindeki okunuşu tekrar değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: *Kutadgu Bilig*, *emdi*, *amti*, *amdi*, *Dîvānu Lugāti’t-Türk*.

About a Word in the Index of *Qutad̡u Bilig* IV: On the *Ämdi* ‘Now’

ABSTRACT

In all periods and in many texts of the Old Turkic, the meaning ‘now’ *amti* was transcribed as *ämdi* in the edition of *Qutad̡u Bilig*. According to the *Qutad̡u Bilig*’s index, the total number of *ämdi* is 304 times. *Qutad̡u Bilig*’s Cairo and Fergana manuscripts in Arabic script are spelled as *AMDY* (aleph+mim+dal+ya). The word should be re-evaluated in the editions of *Qutad̡u Bilig* and *Dîvānu Luyāti’t-Türk*.

Key Words: *Qutad̡u Bilig*, *ämdi*, *amti*, *amdi*, *Dîvānu Luyāti’t-Türk*.

Eski Türkçenin bütün dönemlerinde ve birçok metninde görülen ‘şimdi’ anlamındaki kelimenin *Kutadgu Bilig* neşrinde ön damak ünlülü (palatal) *emdi* şeklinde okunması dikkatimizi çekmişti. KB dizinine göre (Arat 1979: 146-147), neşirde toplam 304 kez *emdi* geçmektedir ve kelime ‘şimdi’ anlamındadır. KB’nin Arap harfli K ve F yazmalarında kelime *AMDY* (elif+mim+dal+ye) imlâsıyla yazılmıştır. Örneğin, 1603. beyit (= K 75/14, F 125/9); 3939. beyit (= K 231/12, 284/12), vs. Ancak Arap harfli metinlerin imlâsı, kelimedeki ünlünün ön veya arka damak ünlüsü olup olmadığını göstermemektedir.

Eski Uygur yazısında, istisnaları olmakla beraber, kelime başında /a/ ve /e/ ayrımını gözetmek için /a/ çift elifle, /e/ ise tek elifle yazılmıştır. Bu imlâ özelliğine bakılınca, V yazmasında *amti*’nin yazılışı oldukça önemlidir. Uygur harfli V yazmasında KB neşrinde *emdi* şeklinde yer alan kelimenin başındaki ünlüsünün birçok yerde çift *elif* ile *amti* [’mt̡y] ve *amdi* [’md̡y] şeklinde yazıldığı görülmektedir. Örneğin, 4030. beyit (115/29), 4159. beyit (119/27), 4160. beyit (119/28), vs. Ayrıca, Uygur harfli yazmada kelimenin *te*’li yazımı da dikkat çekicidir. Ancak kelimenin bazen tek elifle *’mt̡y* şeklindeki yazımına da rastlanıyor: 12/8, 22/1, 52/20, 65/2, vs. Tek *elif* ile yazım, kelimenin *emti* şeklinde okunacağını kesin olarak göstermez, zira Uygur imlâsında kelime başındaki /a/ bazen tek elifle de gösterilebilmektedir. Diğer taraftan, kelimenin V’de *te*’li yazımı da çok önemli değildir, zira İslâmî dönem Uygur yazısında *te* harfi /d/ karşılığında da olabilmektedir.

¹ Doç. Dr. merdemu@gmail.com

Runik harfli metinlerde *amti* kelimesi geçmektedir: (*a*)*mti*. Kelimedeki /t/ arka damak ünlüleriyle birlikte kullanılan /t/ olduğu için Runik metinlerdeki *amti*'nin okunuşunda şüphe bulunmaz. Uygur harfli metinlerde kelimenin imlâsına bakıldığında, *amti*'nin umumiyetle tek *elif* ile, kimi zaman çift *elif* ile yazıldığı görülmektedir. Ayrıca Mani yazısında da çift *elif* ile yazıma rastlanmaktadır. Eski Uygurcada kelimenin muhtelif yazı sistemlerindeki imlâsı için bk. Röhrborn 2015: 136. Uygur yazısında /a/'nın tek *elif* ile gösterimi genellikle kendisinden sonra çift ünsüz olduğu zaman gerçekleşmektedir: *alp* [ˈlp], *arslan* [ˈrslaˈn], vs. (Erdal 2004: 42, dip. 61). Bu nedenle *amti*'nin tek *elif* ile yazımı Uygur imlâ geleneği açısından olağandışı bir durum değildir. Eski Uygurcada kelimenin /a/'lı olduğunu gösteren çok daha güçlü bir delil kelimenin arka damak ünlülü eklerle birlikteki kullanımınıdır. Kelime hakkındaki ilk araştırmalardan biri olan Temir 1956'da kelimenin bu kullanımına bakılarak *emti* şeklinde okunamayacağı belirtilmiştir (235-236). Eski Uygurcada kelimenin arka damak ünlülü eklerle kullanımı için bk. *amtkı* 'şimdiki', *amtkıça* 'şimdiye göre', *amtk(i)ya* 'derhal' (Röhrborn 2015: 136-141).

Drevnetyurkskiy Slovar'da *amdi* madde olarak sözlüğe alınmıştır, ama kelimenin okunuşu konusunda sözlükte birkaç alternatif sunulmuştur. Mesela, *Dīvānu Lugāti't-Türk*'deki kayıt *emdi* olarak sözlüğe dâhil edilmiştir, diğer yerlerde kelime *amti* ve *emti* olarak gösterilmiştir (Nadelyayev et al 1969: 41a-b, 172a).

RÄSÄNEN, kelimenin kökünü *em* olarak göstermiştir (1969: 41b).

CLAUSON ise, *amti* maddesinde *amti*, *amdi* ve bunların ince sıradan şekillerini bir arada göstermiş ve KB'de *amdi* okunması gerektiğini belirtmiştir (1972: 156b-157a).

KB neşrinde kelime neden *emdi* şeklinde okunmuş olabilir? Bu konuda ARAT'ın *Atebetü'l-Hakayik*'in Uygur harfli yazması ile Çağatayca tanıkların etkisi altında kaldığı tahmin edilebilir. ARAT, *Atebetü'l-Hakayik*'in neşrinde *emdi*'yi tercih etmişti, zira eserin Uygur harfli yazmasında kelime 'ymty' şeklinde ve Arap harfli kısmında baştaki ünlü *elif+ye* ile yazılmıştı. Krş. Arat 1992: 21 [s. 42], 99 [s. 48]. ARAT, kelime başındaki *elif+ye*'li imlânın ince sırayı göstermiş olabileceğini tahmin etmiş olmalıdır.

Kâşgarî, *amti* kelimesini kaydetmiştir. *Dīvānu Lugāti't-Türk*'ün bazı neşirlerinde *emdi* şeklindeki okunuşa rastlanmaktadır. Krş. Brockelmann 1928: 21; Atalay 1943: 178; Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 637. Kelimenin bizim de katıldığımız doğru yazıçevrimi olan *amdi* için bk. Clauson 1972: 157a ve Dankoff-Kelly 1985: 8. Kâşgarî, Oğuzların *elif*'i *esre*'li söylediğini belirtmektedir (Dankoff-Kelly 1982: 75 [s. 149]). Oğuzların böyle söylemesi kelimenin ince sırada olduğunu göstermez. Kelimenin *esre*'li okunuşundan *imdi*'nin kast edilmiş olması da muhtemeldir. Muhtemelen kelimenin ön damak ünlülü okuma tercihinde Kâşgarî'nin bu Oğuzca kaydı etkili olmuş olmalıdır.

KB'nin hiçbir yazmasında kelimenin ince sıradan ekle beraber kullanımı bulunmaz, bu nedenle KB'de kelimenin ince sıradan okunması için de bir neden gözükmemektedir. Ayrıca yazı sistemlerinin yetersizliği nedeniyle KB'nin hiçbir yazması da *emdi* okunuşu için bize 'kesin' bir delil sunmaz. V yazmasındaki çift *elif* ile yazımı, kesin olmasa da kelimenin /a/'lı okunabileceği noktasında 'küçük' bir delil olabilir.

Eski Türkçedeki *amti~amdi*'nin Orta Türkçe içerisinde yavaş yavaş /d/'li olmaya başladığı ve ince sıraya geçtiği görülmektedir. *Kıyasü'l-Enbiya*'nin muahhar nüshaları olan St. Petersburg (108 v14) ve Londra yazmalarında (233 r14) *imdige~émdige* şekli geçmektedir, ama eserin arkaik unsurlar barındıran Tahran yazmasında *amdıka* (219 r9) şekli vardır (Al-Rabghūzī 2015 I: 604b). Ayrıca, Orta Türkçedeki durumu için krş. *Codex Cumanicus*: *emdi~imdi* (Grønbech 1942: 88); *Senglah*: *émdike* 'till now' (Clauson 1960: 114v/25 [s. 44a], 1972: 157a); *Çağatayca Gülistan Tercümesi*: *émdigeçe* (Berbercan 2013: 28a/5 [s. 125]). Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde kelime *imdi* olarak kaydedilmiştir (Meniški 2000: 417a; Redhouse 1880: 425b).

Tofa Türkçesinde *amdı* hâlen yaşamaktadır ve kelimenin *am* ‘şimdi’ kökü de unutulmamıştır (Schönig 1993: 197). Kelimenin İranî kökenli olduğu görüşü (Hamilton 1998: 161) ise bugün geçerliliğini tamamen yitirmiştir.

Kutadgu Bilig ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* neşirlerinde Runik harfli metinlerden itibaren görülmeye başlanan *amti* kelimesinin *emdi* şeklinde okunması için sağlam gerekçe elimizde bulunmamaktadır. Kelimenin ünlülerinin Eski Uygurcada ‘velar’ olduğu birlikte kullanıldığı eklerden açıkça anlaşılmaktadır. Orta Türkçeden itibaren iç seste -t- > -d- şeklindeki düzensiz bir sedalılışma hadisesi görülmektedir. Örneğin, *ant* > *and*, *baltu* > *baldu*, *oltur-* > *oldur-*, vs. Türkçenin ilk yazılı eserlerinden itibaren görülmeye başlanan *amti*'nin da Orta Türkçenin ‘en azından’ başlangıç dönemlerinden itibaren sedalılışarak *amdı* şeklini aldığı söylenebilir. Buna dayanılarak, Eski Türkçedeki diğer eserlerden sesbilgisel bakımdan büyük farklılıklar göstermeyen *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi eserlerde de kelimenin *amdı* şeklinde okunması yanlış olmayacaktır. Kelimenin Eski Türkçe döneminde kalın sıradan olduğu konusunda şüphe bulunmaz. Sonuç olarak, KB'nin hiçbir yazması kelimenin *amdı* veya *emdi* şeklinde okunacağı konusunda bize kesin bir delil sunmaz, ama kelimenin Eski Türkçe içerisinde kalın sıradan olduğu kesindir. Buna dayanılarak, *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* neşirinde kelimenin kalın sıradan *amdı* şeklinde okunması bize göre daha doğrudur.

KISALTMALAR

bk. = bakınız; F = Yusuf Has Hâcib 2015a; K = Üşenmez-Uçar 2014; KB = Kutadgu Bilig; krş. = karşılaştırınız; V = Yusuf Has Hâcib 2015b.

KAYNAKÇA

- Al-Rabghūzī (2015). *The Stories of the Prophets: Qişaş Al-Anbiyā': an Eastern Turkic Version (Second Editon)*, Edited by H.E. BOESCHOTEN; J. O'KANE, Vol. I: Text Edition; Vol II: Translation, Leiden, New York, Köln: E. J. Brill.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*, İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. ERASLAN, O. F. SERTKAYA, N. YÜCE. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmut Yükneki: Atebetü'l-Hakayık*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1943). *Dîvânu Lugâti't-Türk Dizini (İndeks)*, Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- Berbercan, M. T. (2013). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gülistan-ı Türkî)*, Giriş-Gramer-Metin-Notlar-Dizin-Tıpkı Basım, Ankara: Hâkim Yayınları.
- Brockelmann, C. (1928). *Mitteltürkischer Wortschatz nach Muḥmūd al-Kāşgarīs Dîwān Luğāt at-Turk*, Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Clauson, Sir G. (1960). *Sanglax: A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdī Xān*, Facsimile text with an introduction and indices, London: Luzac.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, R.; J. KELLY (1982). *Mahmut el-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvān Luğāt at-Türk)*, Edited and Translated with Introduction and Indices by R. DANKOFF in collaboration with J. KELLY, Part I, Harvard: Harvard University Press.

- Dankoff, R.; J. Kelly (1985). *Mahmut el-Kāşzarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luḡāt at-Türk)*, Edited and Translated with Introduction and Indices by R. DANKOFF in collaboration with J. KELLY, Part III, Harvard: Harvard University Press.
- Ercilasun, A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014). *Kāşgarlı Mahmud: Dīvānu Luḡāti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.
- Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- Halasi-Kun, T. (2000). *The King's Dictionary: The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian, and Mongol*, with introductory essays by P. B. GOLDEN and T. T. ALLSEN, Ed. with notes and commentary by P. B. GOLDEN, Brill: Leiden-Boston-Köln.
- Hamilton, J. R. (1998). *Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çev. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Meníski F. a A. (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae*, von elif bis chy (ح-), Haz. S. STACHOWSKI; M. ÖLMEZ, İstanbul-Viyana: Simurg Yayınları. (Reprint der Ausgabe, Viennæ Austriæ, 1680)
- Nadelyayev, V. M. et al (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Redhouse, J. W. (1880). *Redhouse's Turkish Dictionary*, in two parts, English and Turkish and Turkish and English, Second Edition, Revised and Enlarged by C. Wells, London: Bernard Quaritch, 15 Piccadilly.
- Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasie, Neubearbeitung, II: Nomina-Pronomina-Partikeln, Teil 1: a-asvık, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Schönig, C. (1993). "Das Tofa, eine neue türkische Schriftsprache in der Sowjetunion", *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge*, 12: 192-202.
- Temir, A. (1956). "Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen II", *Oriens*, 9/2: 233-280
- Üşenmez, E.; E. UÇAR (2014). *İslamî Dönem Türk Edebiyatının ilk Eseri: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib, Kahire Nüshası (Tıpkıbasım)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Yusuf Has Hacib (2015a). *Kutadgu Bilig B Fergana Nüshası (Taşkent Davlat Şarkşünaslik İnstitutı Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy Namli Şark Kolyazmaları Merkezi 1809. nr.)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusuf Has Hâcib (2015b). *Kutadgu Bilig A Viyana Nüshası (Wien, ÖNB, Cod. A. F. 13)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.